



Farkas Ádám¹

Gondolatok a totalitás 21. századi esszenciájához

Cs. Kiss Lajos személye és munkássága egy különleges és messze nem könnyű vállalkozással és szellemi nyitottsággal párosuló képet tár elénk. A filozófia, a jogfilozófia, az államelmélet és még számos más terület iránti elköteleződése köréből ennek alátámasztására elég talán felhívni példálózó érveként Carl Schmitt magyarországi recepciójában vállalt szerepét,² és az elmúlt évtizedekben ezzel járó – nem ritkán ellenséges – hatásokat. Jelen sorok szerzője azonban kiegészítené még ezt a példát egy olyan területre való nyitottsággal, amely minden nyugati tendencia, a világ és benne az egyéni, a nemzeti és transzatlanti biztonság alakulása ellenére Magyarországon még meglehetősen idegennek tűnik a jogtudományok művelőitől. Ez a terület a védelem és biztonság témaköre, amellyel kapcsolatban Professzor Úr évek óta nemcsak nyitottságot, de rendkívül komplex és széles körű tudásbázisa révén egy sajátos gondolati támogatást is mutat, támogatva ezzel azok munkáját, akik a biztonság és védelem témaköreit az államtudományokkal, a jogtudományokkal és a filozófiával határos területeken próbálják meg kutatni.

Úgy is mondhatnánk, hogy Professzor Úr széles körű látásmódját és a nagy elődökről szerzett ismereteit nemcsak átadni igyekszik, hanem a mára már letűnt korok nagy gondolkodói általa továbbított tételeinek tovább élését, mind újszerűbb és újszerűbb megvilágítását is inspirálni igyekszik. A magam vonatkozásában – mint egykori egyetemi tanítványa – ezt a beállítódását Carl Schmitt totális állam

¹ Százados, a Magyar Honvédség hivatásos tisztje, a Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság elnökségi tagja; egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszerződési Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Honvédelmi Jogi és Igazgatási Tanszék. Kapcsolat: farkas.adam@uni-nke.hu.

² E tekintetben Carl Schmitt *A politikai fogalma* című munkájának fordításán túl példaként lásd Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2004; Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, (2010a), ősz. 19–40; Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. *Világosság*, 44. (2003b), 7–8. 26–42; Cs. Kiss Lajos: Totalitarizmus-tapasztalat külső és belső nézőpontból. *Jog – Állam – Politika*, 5. (2013), 4. 3–25; Cs. Kiss Lajos: Totális állam és totalitarizmus. In Bihari Mihály – Patyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére*, 65. születésnapjára. Győr, Universitas-Győr, 2010b. 98–116; Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt jelentősége. *Világosság*, 44. (2003a), 7–8. 21–26; Cs. Kiss Lajos: Totalitárius uralom – totális állam. In Szabadfalvi József – Takács Péter (szerk.): *Államelmélet: Előadások az államelmélet és az állambölcsélet köréből*. Miskolc, Bíbor, 1997. 141–152.

és totalitás toposzainak a védelmi és biztonsági szférával való szintetizálása kapcsán tapasztaltam meg. Erre figyelemmel úgy vélem, hogy a jelen ünnepi kötetben is indokolt, hogy e témához fűzött gondolatokkal tisztelegjek Cs. Kiss Lajos előtt születésnapja alkalmából. Tisztelt Professzor Úr! Kedves Lajos! Isten éltesen sokáig, és adjon neked erőt, egészséget!

Bevezetés gyanánt: A totális államtól a totalitásig

A 20. században a társadalom, a politika, az állam és ezek szervesült részeként a védelem és a biztonság is korszakos változásokon ment át. Ezek jelentős része azonban az úgynevezett hosszú 19. század technológiai, gazdasági és társadalmi változáshullámain alapult, amelyek a korábbiakhoz képest jelentős mértékben átalakították a kommunikáció, ez által a kapcsolattartás, az információáramlás és nem utolsósorban a tudatformálás vagy befolyásolás közegeit is.

Ezek a változások a közlekedés fejlődésével járó életviteli felgyorsulás, a távolságok fokozatos relativizálódása és vele a világ távoli pontjainak fokozottabb összekapcsolódása mellett elvezetett a politika tömegesedéséhez és ezáltal mind a gondolkodás, mind pedig a hatalomgyakorlás korszakos színeváltozásához, és bizony sok tekintetben egy korszakváltáshoz is.

Ezt a korszakváltást az állam vonatkozásában Carl Schmitt a totális állam toposzával írta le. Megközelítése szerint: „az állam és társadalom kölcsönösen áthatják egymást, S minden eddig államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalminak számító ügy államivá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik.”³ Látni kell azonban azt is, hogy ezen állam totalitása abban rejlik, hogy „az eddig »semleges« területek – vallás, kultúra, képzés, gazdaság – megszűnnek »semlegesnek « lenni a nem-állami és nem politikai értelemben. [...] A totális államban ennek következtében minden – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a »politikai« speciális megkülönböztető ismertetőjegyet megindokolja.”⁴

E tekintetben nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy önmagában a totális állam nem azonosítható a totalitárius diktatúrákkal. Célszerűbbnek látom onnan megfogni a kérdést, hogy a totális állam a véleménynyilvánítás szabadsága kibontakozásának és a politika tömegesedésének talaján kibontakozott új állami attitűd,

³ Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002 [1963]. 16.

⁴ Schmitt (2002): i. m. 16.

amelyben – minthogy az állam a társadalom intézményesült kerete – a társadalomban releváns témák politikaivá alakulásával, vagy ha úgy tetszik, a politika témakörökre vonatkozó totalizálódásával elmosódtak azok a korábbi cezúrák, amelyek egyes területeket a politikán kívülé, és ez által az állam vonatkozásában részben-egészben irrelevánssá tettek. A totalitárius diktatúra ennek a fejlődési stádiumnak már az az elfajzása, amely nem egyszerűen kinyitja a politikai és az állami kapuját számos korábban oda nem számító szféra felé, hanem egyenesen dominálni, uralni, szükség esetén elnyomni akarja azokat az emberi hatalomvágyból táplálkozva, az erőszak eszközeit szisztematikusan használva.

Fontos azonban ezt a védelem szempontjából kiegészíteni Schmitt egy másik gondolatával, a partizán elméletével, amelyben kiemelte, hogy a partizán-harcmodor egyik legismertebb megnyilvánulása a modern történelemben a spanyol ellenállás volt Napóleon hadaival szemben. Schmitt is innen indította a kérdés vizsgálatát, ami különösen érthető akkor, ha figyelembe vesszük a feljegyzéseket, amelyek szerint kevesebb mint 50 ezer gerilla több mint 250 ezer reguláris katonát tudott lekötni ezen a hadszíntéren. De mi is jellemezte ezt az ellenállási/támadási formát? Egészen egyszerűen a jogon kívüliség, hiszen a klasszikus nemzetközi jog nem ismerte el hadviselő félként a partizánokat, vagyis viszonylatukban a modern háborút korlátozó intézmények nem érvényesültek. Ebből következik, amit Carl Schmitt helyesen állapított meg, hogy: „A modern partizán sem jogot, sem kegyelmet nem vár el az ellenségtől. Elfordult a megszélídtett védelmi intézményekkel körülbástyázott háború konvencionális ellenségességétől és egy másik terület, a valóságos ellenség területe felé vette az irányt, amely a terrorral és ellenterrorral egészen a megsemmisítésig fokozódik.”⁵ Ez tehát nem más, mint ellenhatás az aszimmetriára épülő birodalmi hadviseléssel és a polgári lakosságra kiterjesztett stratégiai lépésekkel szemben. A partizánság jelenségével és különösen annak elterjedésével pedig két dologra kell felhívni a figyelmet. (1) Egyrészt arra, hogy a partizán jogon kívüliségből és a Schmitt által jól érthetően levezetett megsemmisítésig fokozódó, kölcsönhatásos, hatás-ellenhatás spiráljában mozgó, valóságos ellenségességéből a totális ellenállás következett, amely nem ismer határokat és konvenciókat, csak a hatékonyságot és a kívánt eredmény elérését. Ez pedig ma a terrorizmus, a radikalizmus fegyveres szegmensei vagy épp a nem konvencionális fenyegetések⁶ kapcsán is fontos tapasztalat. (2) Másrészt arra is figyelemmel kell lenni, hogy a korábbi történelmi példákban az államok nem tudtak hathatósan fellépni a partizánok ellen, mivel ez egy átfogó, a megszállt területek társadalma

⁵ Schmitt (2002): i. m. 109.

⁶ Vö. Simon László: A partizán elmélete a premodern virtuális korban. *Jog – Állam – Politika*, 9. (2017), 4. 233–242; Farkas Ádám: *A totalitás kora?* Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018.

tekintetében rendkívül komplex, a katonai, a rendészeti, a titkosszolgálati, valamint a közigazgatási fellépés összehangolt és jól szervezett megvalósítását igényli, amihez nem készíthető általános receptúra, hiszen az adott helyzethez és az adott társadalmi miliőhöz kell hogy illeszkedjenek. Ami pedig Schmitt múlt századi értékelését a partizánokról az általa felvázolt jellemzők ma terroristákban, kicsi zöld emberekben és különféle radikális fegyveresekben történő „reinkarnációján” túl igazán figyelmeztető erővel láncolja a 21. századhoz, az az a kérdés, amelyet ő már jóval e kortárs jelenségek közkeletű témává válása előtt felvetett a partizánság kapcsán, jelesül, hogy:

„1914-ben Európa népei és kormányai valóságos ellenség nélkül szédültek bele az első világháborúba. A valóságos ellenségesség csak magából a háborúból keletkezett, amely az európai nemzetközi jog konvencionális államok közötti háborújaként kezdődött és a forradalmi osztályellenesség világméretű polgárháborújával végződött. Ki fogja megakadályozni, hogy ezzel analóg, de végtelenül felfokozott módon váratlanul létre ne jöjjenek az ellenség új fajtái, melyek végbemenetele egy új partizánság nem várt megjelenési formáit hívják majd életre?”⁷

Ha mindezekhez még hozzávesszük a totális háború gondolatát,⁸ amely (1) földön, vízen és levegőben (pontosabban a technológiai fejlettség számára elérhető minden térben) egyszerre zajlik, (2) minden élő és élettelen erőforrást mozgósít és latba vet az ellenség teljes leküzdése érdekében, (3) a nulla összegű játszma⁹ elvén működik, (4) elmosza a hátszág és a front közti, a civil és katonai, valamint a stratégiai és a politikai-konspiratív közti határvonalat, valamint (5) rendkívüli eszkalációs képességgel írható le, párosítva a technológiafejlődés révén a propaganda vagy adott esetben a rádióelektronika hadviselési és hírszerzési jelentőségével, akkor okkal gondolhatjuk, hogy a 20. században sokak a totális állam, a totális háború és a totalitarizmus nyomán úgy gondolták, hogy az előző évszázad a totalitás évszázada is. Érdemes azonban ezt a 21. század eddigi tapasztalatai alapján továbbgondolni, ha úgy tetszik, megkísérelni a totalitás esszenciájának felvázolását, méghozzá államtudományi alapokon, de biztonságfókuszú megközelítéssel.

⁷ Schmitt (2002): i. m. 162.

⁸ Lásd Erich von Ludendorff: Apostle of the „total war”. *The Living Age*, (1940), March, 22–25; Erich von Ludendorff: *Der totale Krieg*. München, Ludendorffs, 1935; Farkas (2018): i. m.

⁹ Vagyis a szemben álló felek egyike csak úgy érhet el valamilyen előnyt a háború folyamán, ha annak megfelelő hátrány éri a szemben álló felet. Érdeksérelem nélküli nyereségszerzés vagy pozíciójavítás tehát nem lehetséges.

A totalitás kérdése a 20. és a 21. század állama és biztonsága viszonylatában

Ha a totalitást az állam mint összetett, számos környezeti tényező – így az államalkotó társadalom, a nemzetállami és a nemzetközi politika, a természeti hatások, a technológiafejlődés, a gazdaság,¹⁰ a különféle nem állami szereplők stb. – által övezett és működésre kényszerített entitás felől közelítjük meg, akkor egyik oldalról az állam hatóképességének vagy hatékonyságának, másik oldalról pedig az államot érő hatásoknak a térbeli és időbeli teljesszűrésére felől közelíthetünk. E megközelítések azonban szükségképpen összeolvadnak, ha egy adott államtól elvonatkoztatva az állam és a totalitás viszonyát az általános szintjén vizsgáljuk, hiszen minden más állam ez által a környezeti hatások körébe sorolódik.

Hangsúlyozandó e tekintetben azonban az, hogy a más államok által generált hatás egy komponense az állam környezetét alkotó rendkívül összetett, sokrétű és dinamikus hatásösszességnek, ami mellett a nem személyesíthető tényezőkre és a nem állami szereplőkre is fokozott hangsúlyt kell fektetni. Utóbbira a védelmi és biztonsági dimenzióban már Carl Schmitt is felhívta a figyelmet a partizán elméletének idézett kérdésével, amely azóta beteljesedett jóslattá és egyben a biztonságunkat jelentős mértékben meghatározó hatássá nőtte ki magát. Fontos azonban arra is kellő figyelmet fordítani, hogy az állam biztonsági aspektusa kapcsán a nem állami szereplők tekintetében is egyre komolyabb súlyra tesznek szert a nem fegyveres, nem erőszakos behatások, vagyis a partizán mellett vagy azon felül egy differenciáltabb képet kell magunk elé képzelni.

Ez a megközelítés az előzőekben felvázolt kitételekkel már önmagában is egy adalék a totalitás értelmezéséhez, amely a biztonság 20. század első feléig érvényes – katonai dominanciájú – felfogásával arra mutat rá, hogy bár az előző évszázadban valóban újszerű volt a háború totalitása és az, hogy az állami szembenállás mellett jelentős szerepre tettek szert a partizánok, gerillák, forradalmárok, azt is látni kell, hogy akkor még az államok rendszerszintű, ártó

¹⁰ A téma kapcsán bővebben lásd Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterében – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019; Pongrácz Alex: A hálózat csapdájában? Globalizáció és totalitás. In Farkas Ádám (szerk.): *Védelmi alkotmányosság az új típusú biztonsági kihívások erőterében.* Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018; Pongrácz Alex: Az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának változásai. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 3. 168–195; Pongrácz Alex: Globalizáció: állam-elhalás vagy államépítés? In Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések.* Budapest–Győr, MTA Jogi Tudományi Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2015. 222–237.

szándékon nyugvó destabilizálásának döntő terepét az erőszakos, fegyveres, államközi magatartások adták.

Ennek fő oka az volt, hogy a technológia még nem állt azon a szinten, hogy a globalizációt fizikai és időbeli értelemben is a glóbusz egészére kiterjedő és valós idejű kölcsönhatások mátrixaként értelmezzük. A gazdasági nyomásgyakorlás, a társadalmak kommunikáció útján történő befolyásolása vagy éppen bármely más fizikai behatás egy állam működésére tehát valamiféle közvetlen jelenlétet vagy kapcsolódást feltételezett, miközben persze az addig elért technológiai forradalmak fokozatosan új és új területekre, nagyobb és nagyobb akciórádiusszal erősítették meg az állami hatóképességet és végső esetben a támadóképességet. A közlekedés fejlődésével a gazdasági akcióképesség is erősödött, míg a légi közlekedés fejlődése elhozta a légi hadviselést és a repülőgépekről való megfigyelés és propaganda révén a pszichológiai és információs hadviselés új korszakát. A kémia és az ipar fejlődése, illetve a gépesítés fokozása a szárazföldi hadviselés hatótávolságát mind tűzérési, mind mozgékonyasági értelemben megnövelte. Ezek együttesen pedig a korábbiakhoz mérten forradalmian megváltoztatták a szembenállás kereteit, hiszen a végső – államok közötti – konfliktusok rendezése már földön, vízen, levegőben egyszerre zajlott, és a mozgékonyaság miatt lényegében elmosta a határt a hátsó és a frontvonal között, kiadva a totális háború esszenciáját. Ennek tudható be, hogy a 20. századot a katonai versengés és szembenállás determinálta, és annak második felére, az információs technológia fokozódó fejlődésével kezdett felerősödni igazán a hírszerzési háború vagy információs versengés.

A 21. századra azonban mind a technológiafejlődés, mind pedig azok a tendenciák – a politika/ideológia tömegesedése és az ezzel kapcsolatos tudattartalmak közvetítésének kiszélesedése –, amelyekre Schmitt a totális állam létrejöttét alapozta, újabb robbanásszerű változáson mentek keresztül, amivel a 21. században a totalitás, és annak az állam környezetére és működésére vetített jelentése új értelmet nyert. Ennek sarokpontjaként a következők ragadhatók meg:

- Az információs technológiák fejlődése révén a globalizáció a Föld egésze tekintetében valós idejű és térbeli távolságokat lényegében nem ismerő kapcsolódási és hatásbeli lehetőségeket teremtett, amelynek jelentős részben a kibertér¹¹ adja a meghatározó dimenziót.

¹¹ Ennek biztonsági kérdéseiről lásd Simon László – Magyar Sándor: A terrorizmus és indirekt hatása a kiberterében. *Szakmai Szemle*, 15. (2017a), 3. 89–101; Simon László – Magyar Sándor (2017b): A terrorizmus és indirekt hadviselése az EU kiberterében. *Szakmai Szemle*, 15. (2017b), 4. 57–68; Pataki Márta – Kelemen Roland: Kiberterrorizmus: A terrorizmus új arca. *Magyar Rendészet*, 14. (2014), 5. sz. 103–116; Kelemen, Roland: Cyber attacks and cyber intelligence in the system of cyber warfare. In Szabó Miklós (szerk.): *Doktoranduszok Fóruma Miskolc*, 2016. november 17. Állam- és Jogtudományi Kar szekciókiadványa. Miskolc, Miskolci

- Az információs forradalom áthatja a gazdasági, ipari, politikai, politikán kívüli világnézeti, társadalomműködési, államműködési és ezáltal lényegében a teljes biztonsági szférát. Ez nemcsak dinamizmust, hatékonyságnövekedést és gyors reagálóképességet, hanem egyben e rendszerek sérülékenységének növekedését és új támadási/beavatkozási/befolyásolási lehetőségek létrejöttét is jelenti.
- A gazdaság infokommunikációs térbe terelésével a világ egyik pontjáról a másikra valós időben lehet pénzügyi tranzakciókat kezdeményezni, ami a visszaélésekre is lehetőséget teremt, úgy a nem állami szereplők (partizánok) külső finanszírozása, mint a bűnözés tekintetében.
- Az államműködés és az egyének napi életvitelének fokozódó digitalizációja és az információs térben kialakított úgynevezett közösségi hálók révén megnövekedett a nem valós vagy torzított hírekkel való befolyásolás veszélye és hatóképessége is, illetve az állam sérülékenysége is az információs térből érkező támadásokkal szemben.
- A technológia további fejlődése révén a világ egyik feléről a másik órák alatt elérhető élő erővel is, míg az interkontinentális rakétarendszerek és a műholdas technológiák révén akár percek alatt is.

Mindezeket számba véve azt láthatjuk, hogy a totalitás az állam környezete tekintetében a 21. században érte el a maga teljességét, ha azt úgy értelmezzük, mint a környezet hatásainak térben és időben is valós idejű és alacsonyan korlátozott megvalósulási lehetőségét. Ez pedig értelemszerűen új kihívások elé állítja az államot, különösen pedig annak védelmi és biztonsági funkcióit, hiszen úgy kell minderre hatékonyan reagálnia, hogy közben ne essen bele a túlhatalom és a visszaélések történelmi csapdájába.

Egyetem, 2017. 117–122; Kelemen Roland – Simon László: A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 150–170; Roland Kelemen – Ádám Farkas: To the margin of the theory of a new type of warfare: Examining certain aspects of cyber warfare. In Marcel Szabó – Laura Gyeney – Petra Lea Lángos (szerk.): *Hungarian yearbook of international law and European law (2019)*. The Hague, Eleven International, 2020. 203–226; Roland Kelemen – Richárd Németh: Vulnerabilities of the cyberspace due to its social nature. In Funta Rastislav (szerk.): *Počítačové právo, UI, ochrana údajov a najväčšie technologické trendy*. Sládkovičovo, Vysoká škola Danubius, 2019b. 51–66; Kelemen Roland – Németh Richárd: A kibertér alanyai és sebezhetősége. *Szakmai Szemle*, 17. (2019a), 3. 95–118.

A totalitás kortárs esszenciája és az állam kötelezettségei és lehetőségei Carl Schmitt gondolatai nyomán

Mindezeket számba véve érdemes lehet kísérletet tenni arra, hogy a totalitás esszenciáját az előzőekben leírtak alapulvételével megpróbáljuk beazonosítani. Egyrészt azért, mert technikailag és társadalmilag is változó környezetben ugyan, de napjaink állama is totális állam, amelyben számos, elsősorban az államtól függetlennek tűnő területre (gazdasági működésre, kutatás-fejlesztésre, véleménynyilvánítás és vallásgyakorlás kereteire stb.) nézve gyakorol az állam valamiképp hatást. Másrészt azért, mert ebben a 21. századi totális államban számos – első ránézésre a klasszikus politikai gondolkodásba nem illő – kérdés politikai kulcstémává válhat (számos más mellett a szexualitástól az ökoszisztéma állapotán át, a tudományos fejlődésen keresztül egészen addig, hogy mely technológiai cégek termékei és milyen szempontok szerint tekinthetők biztonságosnak vagy épp veszélyesnek, illetve hogy a közösségi médiát működtető és más információs szolgáltató cégek mennyivel szélesebb adatkört birtokolhatnak az emberről, mint amit az államnak megengednénk).

Az a közeg, amelyben ez a totális állam funkcionálni kényszerül, ha fenn kíván maradni, illetve társadalmában a fejlődés és gyarapodás feltételeit meg kívánja alapozni, az a komplex biztonsági környezet, amely valódi globalitásaként írható le. Ennek, ahogy arra a biztonság szektorális elmélete rámutatott, számos szegmense és dimenziója van, amelyben egyre inkább túlsúlyba kerülnek a nem fegyveres szférák. Ez persze nem jelenti azt, hogy a fő ismérvként fegyveres jellegükkel leírható állami szervek jelentősége csökkent volna, egyrészt azért, mert a *differentia specificájukat* adó fegyveresség nem kizárólagos ismérvük, másrészt pedig azért, mert a nemzetközi terrorizmustól a szervezett bűnözésen át az információs térben végrehajtott műveletekig, de ha úgy tetszik Szíriától Ukrajnán át Fehéroroszorszáig látható, hogy a nem fegyveres szférák szorosan kapcsolódhatnak az erőszakos, majd fegyveres eseményekhez, amelyekkel szemben sajátos, védelmi és biztonsági logika szerint, összehangolt módon kell fellépni. Visszakanyarodva azonban a közeghez, amelyben a totális állam működése megvalósul, látnunk kell, hogy rendkívül összetett, sokrétű, sok tekintetben sajátos törvényszerűségek szerint működő dimenziók metszéspontján elhelyezkedő erőterről van szó. *A totalitás esszenciájának tehát az első attribútuma az, hogy az egy számos dimenzió és sajátos működési viszonyrendszer metszéseként, közös halmazaként leírható erőter, amelyben dinamikusan, nagy amplitúdóval és kiszámíthatatlanul váltakozik az egyes részerőterek súlya.* Ha úgy tetszik, nincs arra biztos képlet, hogy míg ma a gazdasági hatások a legfontosabb állami reagálást kiváltó tényezők, addig holnapra azok már következménnyé válnak egy biztonsági vagy épp

egészségügyi, esetleg természeti esemény miatt. E tekintetben azonban látni kell, hogy például a védelmi és biztonsági képességek elhanyagolása egyik napról a másikra nem korrigálható sem a technikai feltételek, sem a személyi állomány felkészültsége, sem pedig a szervezés és szabályozás viszonylatában, vagyis ezek leépítése egy éles környezeti váltakozáskor végzetes is lehet az emberi és anyagi áldozatrátá tekintetében.

Ennek a sok halmaz metszéséből kialakult erőternek van azonban egy további totalitáshoz köthető attribútuma, amely elsősorban a technológiai fejlődésen, azon belül pedig nagyrészt – de nem kizárólag – az információs technológia és tér fejlődésén alapul. Ez pedig nem más, mint a tér és idő rendkívül intenzív relativizálódása a Föld viszonylatában. Az információs technológiák fejlődése miatt ugyanis ma már a Föld egyik pontjáról a bolygó ellentétes oldalán lévő másik pontjára valós időben lehet gazdasági, társadalmi, politikai hatást gyakorolni, még hozzá jelentős mértékben. E körben az állami szervezetek, a termelő és szolgáltató szektorok digitalizációja miatt akár támadással egyenértékű működési zavarokat is elő lehet idézni ebből a távolságból, amire korábban csak fizikai kapcsolódás révén, viszonylagos előrejelezhetőség mellett volt lehetőség. *A totalitás esszenciájának tehát a második attribútuma az, hogy a tér és idő korlátai az államokra, társadalmakra és egyénekre nehezedő hatások tekintetében elvesztették korábbi korlátozó jelentőségüket*, amiből biztonsági aspektusban az is következik, hogy egyre jellemzőbb lesz az államhatárokon átívelő fenyegetési formák súlyának növekedése és az előrejelzés lehetőségeinek korlátozódása.

Mindezek mellett még legalább egy tekintetben fontos a totalitás és az állam relációján elgondolkodni, ez pedig a hatékony, vagy ha úgy tetszik, a jó állami működés és a totalitás kapcsolata. Abból adódóan ugyanis, hogy a totalitás tér és idő korábban megszokott korlátjaitól részint elszakadva képes rendkívül intenzív behatásoknak, nyomásgyakorlásoknak teret engedni, az a képlet is megváltozott, hogy az állam hatékony működésének elsődleges záloga a működéshez és a védekezéshez való konkrét képességek, ha úgy tetszik, az erő és annak megmozdításához szükséges rutinok megléte. Ma ugyanis, amikor már a nyugati típusú szabályozott államiság globálisan elterjedőben van – igaz, sok helyen ez csak formális követelményként érvényesül Európán kívül –, az állam képességein túl fontos a képességek alkalmazásának hogyanja, szabályozottsága és szabályszerű működése is. Ennek keretei ugyanis a jogbiztonságból fakadó nyílt szabályozás és az információs tér révén globálisan megismerhetők, és adott helyzetekben úgy és oly módon is vizsgálhatók és értékelhetők, hogy az az állam hatékony fellépését ne erősítse, hanem éppen, hogy gyengítse, ha a cselekvés ideje előtt elhanyagolta a saját szabályozását, működési rendjének korszerűsítését vagy jogi vállalásainak körülbástyázását. Ezt a jelenséget nevezi

a szakirodalom *lawfare*-nek¹² az angol jog és hadviselés szavak ötvözésével, de ebbe az attribútumba tudhatók be mindazok a megoldások is, amelyek a jog alkalmazhatóságát és ezáltal a legitim állami fellépést igyekeznek alá-
 ásni például a hibrid konfliktusok tekintetében.¹³ Ennek megvalósulási példái az egyes távol-keleti területi viták eltérő nemzetközi jogi értelmezéseinek világhálón való propagálása, az ukrán válság és különösen a Krím félsziget annektálásának nemzetközi jogi értelmezései, vagy éppen a különféle válságok esetén a rendfenntartó és katonai erők felhatalmazásainak világsajtóban való elemzése körében is megtapaszthatók. Az államot korlátozni hivatott és az állam által fejleszthető szabályozás naprakészsége tehát bekerült a totalitás értelmezési tartományába a tényleges képességek mellé. *A totalitás esszenciájának harmadik attribútuma tehát, hogy az állam cselekvőképességét és stabilitását nemcsak a cselekvéshez szükséges képességei, hanem azok szabályozási és működési rendszere, vagyis az állam rendszerszintű korszerűsége is meghatározza*, hiszen ennek avíttsga sérülékenységet, támadási felületet jelent mind az államközi szembenállások, mind a nem állami szereplők viszonylatában. Erre a fenti példákon túl a terrorizmussal szembeni szabályozás dinamikus fejlesztésének igénye is rámutatott mind a 9/11, mind pedig a 2015–2016-os terrorhullám után, hiszen az egy korábban elhanyagolt terület támadások által kikényszerített korrekcióját tükrözte.¹⁴

¹² Hazai megközelítése kapcsán lásd Hódos László: A hibrid konfliktusok felívelési szakasza, avagy a fenyegetés észlelésének, megelőzésének és kezelésének nemzetbiztonsági aspektusa. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 39–64; Farkas Ádám – Resperger István: Az úgynevezett „hibrid hadviselés” kihívásainak kezelése – a nemzetközi jog mai korlátai. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 132–149; Farkas Ádám: Komplex biztonság, hibrid konfliktusok, összetett válaszok. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 11–23.

¹³ A téma kapcsán lásd Gregory F. Treverton – Andrew Thvedt – Alicia R. Chen – Kathy Lee – Madeline McCue: *Addressing hybrid threats*. Stockholm, Swedish Defence University, 2018; Heine Sørensen – Dorthe Bach Nyemann: *Going beyond resilience. A revitalized approach to countering hybrid threats*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018; Patrick Cullen: *Hybrid threats as a new 'wicked problem' for early warning*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018; Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest, Dialóg Campus, 2018; Simicskó István: A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai. *Hadtudomány*, 27. (2017), 3–4. 3–16; Somodi Zsolt – Kiss Álmos Péter: A hibrid hadviselés fogalmának értelmezése a nemzetközi szakirodalomban. *Honvédségi Szemle*, 147. (2019), 6. 22–28; Porkoláb Imre: Hibrid hadviselés: új hadviselési forma, vagy régi ismerős? *Hadtudomány*, 25. (2015), 3–4. 36–48.

¹⁴ A téma kapcsán lásd Sulyok Gábor: A terrorcselekmény elkövetéséhez használt polgári légi jármű lelövésének alkotmányjogi megítélése az új szabályozási környezetben. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 35–60; Farkas Ádám: A terrorizmus elleni harc, mint kiemelt ágazatközi fegyveres védelmi feladat. *Szakmai Szemle*, 15. (2017), 3. 5–20; Kelemen Roland: Az Alap-

Mindezeket számításba véve egyértelműen látszik, hogy *a totalitás tartalma az állam környezetére vetítve rendkívüli mértékben kitágult és elmélyült*. Az állam és a jog pedig nem önmagában és önmagáért való, hanem az államalkotó nemzet, illetve társadalom biztonságát, rendezett működését és fejlődését hivatott garantálni. Ahogy Schmitt írta: „[...] egy normális állam teljesítménye mindenekelőtt abban áll, hogy az államon és területén belül létrehozza a teljes megelégedettséget, fenntartja a »nyugalmat, biztonságot és rendet« és ezáltal normális helyzetet teremt [...]»¹⁵ A környezet változása tehát kényszerhelyzetbe hozta az államot, hogy reagáljon a változásokra a saját rendszerei tekintetében is, alkalmazkodjon a környezethez a hatékony és eredményes fennmaradás, a rend, a biztonság és a nyugalom garantálása érdekében. Ez az állam történelmi evolúciójának törvényszerűsége.

A totalitás esszenciájának fent azonosított fő vonásaira tekintve tehát – a további kutatások szükségessége mellett is – meghatározhatjuk azokat a fő irányokat, amelyek a megváltozott és változásban lévő környezethez való alkalmazkodás érdekében az állam fő kötelezettségei. Ezeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

(1) *Az államnak a fennmaradás, a társadalmi rend, stabilitás és fejlődés, valamint az egyéni jogok érvényesülése (összefoglalóan a biztonság) érdekében épp úgy komplex módon kell felkészülnie a környezetből érkező hatásokra, amiképp maga a totalitással leírható környezeti erőter is összetett, sokrétű és váltakozó dinamikájú.* Ez egyik oldalról azt jelenti, hogy a klasszikusan védelmi és biztonsági szegmensekben is egyre nagyobb figyelmet kell szentelni a nem fegyveres és nem erőszakos tényezőknek és szféráknak. Másik oldalról azonban azt is szükségessé teszi, hogy az állam fegyveres védelmi és biztonságszavatoló funkcióin kívüli ágazatoknak és viszonyrendszereknek is nyitottságot kell mutatni

törvény szükségállapot szabályozásának kritikai áttekintése az egyes európai uniós tagállamok alkotmányainak figyelembevételével – különös tekintettel a visegrádi államok alkotmányaira. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 9–35; Spitzer Jenő: A különleges jogrend szabályozása az egyes alkotmányokban IV. – Különleges jogrendi szabályozás a francia jogrendszerben. *Vélemények a katonai jog világából*, (2019), 4. 1–13; Bartkó Róbert: A hazai polgári nemzetbiztonsági szolgálatok a terrorizmus elleni küzdelemben. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, 7. (2019), 2. 37–57; Bartkó Róbert – Sántha Ferenc: Az Európai Unió jogalkotása és hatása a terrorcselekmény hazai büntetőjogi szabályozására. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJK, 2018. 83–100; Róbert Bartkó (2017a): Challenges of fight against terrorism with reference to the last amendment of the New Hungarian Criminal Code. *Polish Political Science Yearbook*, (2017b), 1. 315–327; Bartkó Róbert: Az Európai Unió büntetőjogi reformja a terrorizmus elleni küzdelemben. *Ügyészek Lapja*, 24. (2017a), 3–4. 5–18.

¹⁵ Schmitt (2002): i. m. 31.

a biztonság- és védelemtudatosságuk fokozására és az ehhez szükséges protokollok meghonosítására és begyakorlására. E két aspektus szintézise akkor érhető el, ha az állam a képességei korszerűsítése és fejlesztése mellett szabályozásának rendszerszintű megújítására, illetve a képességek alkalmazásának összehangolt irányítására is figyelmet fordít. Egy komplex és váltakozó dinamikájú kihívási közegben ugyanis a nem összehangolt és sokrétű látásmóddal irányított, koordinált és fejlesztett képességek „önálló” vagy „domináns” tényezőként hatékonyan már nem tudnak érvényesülni.

(2) Figyelemmel arra, hogy a totalitás esszenciája a tér és az idő klasszikus korlátozó jellegeit – elsődlegesen az információs technológiák széles körű alkalmazása és további terjedése miatt – feloldotta, *az államnak úgy kell a digitalizáció előnyeit kiaknázni és a maga területén a magáncélú digitalizációs tevékenységeket szabályozni, hogy azok tekintetében egyrészt a biztonság garantálása fajsúlyosan jelenjen meg, másrészt pedig a legfontosabb – úgynevezett létfontosságú – rendszerek és szolgáltatások tekintetében biztosított legyen az információs térből érkező támadások vagy az ott keletkezett üzemzavarok esetére is a legszükségesebb szintű működés.* Evolúciós példával élve tehát az államnak a civilizálódás minden előnye mellett is fenn kell tartania az önvédelem legalapvetőbb és a fejlődés hajnala óta meglévő ösztöneit és rutinjait is. Ez szükségképpen annak a követelményét is magában rejti, hogy az állam és az annak védelmét és biztonságát szavatolni hivatott intézmények és szakemberek képesek legyenek a tér és idő korlátait lebontó komplexitásban és gyorsaságban működni és gondolkodni, de egyben fel legyenek vértézve egy olyan látásmóddal is, amely akkor válik szükségessé, ha az információs tér destabilizálódik, és vele a tér és idő korlátozó volta újra felerősödik. Ez ugyanis a digitalizáció miatt megváltozott életvitelre tekintettel prognosztizálhatóan rendkívüli társadalmi hatásokat válthat ki az egyéb krízisek, fenyegetések, támadások lehetősége mellett.

(3) Figyelemmel arra, hogy a totalításban az állam képességein túl annak egész rendszere, szabályozása és vállalt kötelezettségeinek teljesítése is tényezőként jelenik meg, amelyet a világ bármely pontjáról ellenőrizni, kritizálni, támadni lehet egészen az államalkotó társadalomra irányuló befolyásolási törekvésekig, kulcsfontosságú, hogy az állam fejlesztése, korszerűsítése ne csak a képességekre fókuszáljon, hanem a korszerű szabályozási, működési megoldásokra és a vállalt kötelezettségek körülbástyázására is. *Az állam fejlesztése során tehát rendszerszerűen az állam egésze felől kell közelíteni, mert az egy-egy területre fókuszáló vagy egy-egy eseményre ad hoc módon reagáló fejlesztési beavatkozások biztos, hogy rendszerszintű inkonzisztenciához, biztonsági szempontból pedig sérülékenységhoz, új támadási felülethez vezetnek.*

Zárszó

A totalitás értelmezésére és 21. századi esszenciájának azonosítására tett kísérlet is egyértelműen rámutat arra, hogy az állam, és ennek megfelelően az államtudomány és jogtudomány sem kerülheti el a körülményekhez való alkalmazkodás kényszerét. Korunk térben és időben kevésbé korlátozott, korábban nem látott hatóterű és hatóerejű totalitása és az ezt tápláló elsődlegesen technológiai, másodlagosan gazdasági, társadalmi, ökológiai, pszichológiai folyamatok mindezt teszik szükségessé, hogy az államról és annak fejlesztéséről komplex módon, a külső környezet változásaival összhangban álló módon gondolkodjunk.

Ebben a feladatban Carl Schmitt munkásságának számos eleme hívható fel ma is alapként a további gondolkodáshoz, S ahogy Schmitt ötvözte az állami, a politikai és jogi szférákat számos más közeggel, és köztük a hadviseléssel és a különféle biztonsági tényezőkkel való egybevetését az előremutató analízissel, úgy van ma is szükség arra, hogy az államfejlesztésben és a jogi gondolkodásban is teret nyerjenek a különféle technológiai szférák, a természettudományok, a pszichológia és számos más tudományterület mellett a biztonsággal foglalkozó tudományok, a hadtudomány, a rendészettudományok és a nemzetbiztonsági tevékenységek tudományos analízise is.

Nehezen képzelhető ugyanis el egy olyan előremutató tudományos gondolkodás az államról és a jogról, amely önmagából kiindulva kíván eredményekre jutni, és e körben a külső körülményeket, a környezet totalitását nem vagy csak elenyésző mértékben kívánja figyelembe venni. Innen közelítve tehát a totalitás esszenciájának és az államnak a kérdéseihöz, hálával tartozunk a jelen kötet ünnepeltjének, Cs. Kiss Lajosnak, hiszen ő ennek a fajta államtudományos megközelítésnek az egyik hazai úttörője és tanítója volt az elmúlt évtizedekben.

Felhasznált irodalom

- Bartkó Róbert: Az Európai Unió büntetőjogi reformja a terrorizmus elleni küzdelemben. *Ügyészek Lapja*, 24. (2017a), 3–4. 5–18.
- Bartkó, Róbert: Challenges of fight against terrorism with reference to the last amendment of the New Hungarian Criminal Code. *Polish Political Science Yearbook*, (2017b), 1. 315–327. Online: <https://doi.org/10.15804/ppsy2017120>
- Bartkó Róbert: A hazai polgári nemzetbiztonsági szolgálatok a terrorizmus elleni küzdelemben. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, 7. (2019), 2. 37–57. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/113194>
- Bartkó Róbert – Sántha Ferenc: Az Európai Unió jogalkotása és hatása a terrorcselekmény hazai büntetőjogi szabályozására. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, SZTE ÁJK, 2018. 83–100. Online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/53960/1/juridpol_081_083-100.pdf
- Cullen, Patrick: *Hybrid threats as a new 'wicked problem' for early warning*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018. Online: www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/06/Strategic-Analysis-2018-5-Cullen.pdf
- Cs. Kiss Lajos: Totalitárius uralom – totális állam. In Szabaddalvi József – Takács Péter (szerk.): *Államelmélet: Előadások az államelmélet és az állambölcelet köréből*. Miskolc, Bíbor, 1997. 141–152.
- Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt jelentősége. *Világosság*, 44. (2003a), 7–8. 21–26. Online: <http://epa.oszk.hu/01200/01273/00007/pdf/20031018120648.pdf>
- Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. *Világosság*, 44. (2003b), 7–8. 26–42. Online: <http://epa.oszk.hu/01200/01273/00007/pdf/20031018120744.pdf>
- Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya*. Budapest, Gondolat, 2004.
- Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, (2010a), ősz. 19–40. Online: http://epa.oszk.hu/01200/01273/00058/pdf/Vilagosság_2010_ősz_019-064.pdf
- Cs. Kiss Lajos: Totális állam és totalitarizmus. In Bihari Mihály – Pátyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Győr, Universitas-Győr, 2010b. 98–116.
- Cs. Kiss Lajos: Totalitarizmus-tapasztalat külső és belső nézőpontból. *Jog – Állam – Politika*, 5. (2013), 4. 3–25. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/J%3c3%81P/2013/4/cskiss.pdf>
- Farkas Ádám: A terrorizmus elleni harc, mint kiemelt ágazatközi fegyveres védelmi feladat. *Szakmai Szemle*, 15. (2017), 3. 5–20. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2017_3_szam.pdf
- Farkas Ádám: *A totalitás kora?* Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018. Online: www.hadjog.hu/wp-content/uploads/2018/08/FA_a_totalitas_kora_BJM_I.pdf
- Farkas Ádám: Komplex biztonság, hibrid konfliktusok, összetett válaszok. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 11–23. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.4.2>
- Farkas Ádám – Resperger István: Az úgynevezett „hibrid hadviselés” kihívásainak kezelése a nemzetközi jog mai korlátai. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 132–149.
- Hódos László: A hibrid konfliktusok felívelési szakasza, avagy a fenyegetés észlelésének, megelőzésének és kezelésének nemzetbiztonsági aspektusai. *Honvédségi Szemle*, 148. (2020), 4. 39–64. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.4.4>
- Kelemen, Roland – Ádám Farkas: To the margin of the theory of a new type of warfare: Examining certain aspects of cyber warfare. In Marcel Szabó – Laura Gyeney – Petra Lea Láncoz (szerk.): *Hungarian yearbook of international law and European law (2019)*. The Hague, Eleven International, 2020. 203–226. Online: <https://doi.org/10.5553/HYIEL/266627012019007001012>

- Kelemen Roland – Németh Richárd: A kibertér alanyai és sebezhetősége. *Szakmai Szemle*, 17. (2019a), 3. 95–118. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2019_3_szam.pdf
- Kelemen, Roland – Richárd Németh: Vulnerabilities of the cyberspace due to its social nature. In Funtta Rastislav (szerk.): *Počítačové právo, UI, ochrana údajov a najväčšie technologické trendy*. Sládkovičovo, Vysoká škola Danubius, 2019b. 51–66.
- Kelemen Roland – Simon László: A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. In Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl – intézményi és jogi kihívások*. Budapest, Zrínyi, 2020. 150–170. Online: <http://real.mtak.hu/113201/1/Bartk%C3%B3-B3-Farkas.pdf>
- Kelemen, Roland: Cyber attacks and cyber intelligence in the system of cyber warfare. In Szabó Miklós (szerk.): *Doktoranduszok Fóruma Miskolc, 2016. november 17. Állam- és Jogtudományi Kar szekciókiadványa*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2017. 117–122.
- Kelemen Roland: Az Alaptörvény szükségállapot szabályozásának kritikai áttekintése az egyes európai uniós tagállamok alkotmányainak figyelembevételével – különös tekintettel a visegrádi államok alkotmányaira. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 9–35. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/terrorizmus%20k%C3%B6tet/kelemen.pdf>
- Ludendorff, Erich von: *Der totale Krieg*. München, Ludendorffs, 1935.
- Ludendorff, Erich von: Apostle of the „total war”. *The Living Age*, (1940), March. 22–25.
- Paraki Márta – Kelemen Roland: Kiberterrorizmus: A terrorizmus új arca. *Magyar Rendészet*, 14. (2014), 5. 103–116. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/magyrend/article/view/3886>
- Pongrácz Alex: Globalizáció: államelhalás vagy államépítés? In Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések*. Budapest–Győr, MTA Jogtudományi Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2015. 222–237. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/SZUVERENITAS-KoTET%20Takacs%20Peter%20.pdf>
- Pongrácz Alex: Az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának változásai. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 5. (2017), 3. 168–195. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/ppbm/article/view/1821>
- Pongrácz Alex: A hálózat csapdájában? Globalizáció és totalitás. In Farkas Ádám (szerk.): *Védelmi alkotmányosság az új típusú biztonsági kihívások erőterében*. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2018. 41–61. Online: <https://bit.ly/3auVjbG>
- Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/14231>
- Porkoláb Imre: Hibrid hadviselés: új hadviselési forma, vagy régi ismerős? *Hadtudomány*, 25. (2015), 3–4. 36–48. Online: http://real.mtak.hu/29824/1/2015_3_4_5.pdf
- Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/tudastar-reszletek?id=123456789/12438>
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Ford., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002 [1963]. Online: <https://bit.ly/2Lhf0LK>
- Simicskó István: A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai. *Hadtudomány*, 27. (2017), 3–4. 3–16. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/67458>
- Simon László: A partizán elmélete a premodern virtuális korban. *Jog – Állam – Politika*, 9. (2017), 4. 233–242.
- Simon László – Magyar Sándor: A terrorizmus és indirekt hatása a kibertérben. *Szakmai Szemle*, 15. (2017a), 3. 89–101. Online: https://epa.oszk.hu/02500/02538/00020/pdf/EPA02538_nemzetbiztonsagi_szemle_2017_03_089-101.pdf

- Simon László – Magyar Sándor: A terrorizmus és indirekt hadviselése az EU kiberterében. *Szakmai Szemle*. 15. (2017b), 4. 57–68. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2017_4_szam.pdf
- Somodi Zsolt – Kiss Álmos Péter: A hibrid hadviselés fogalmának értelmezése a nemzetközi szakirodalomban. *Honvédségi Szemle*, 147. (2019), 6. 22–28. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2019.6.2>
- Sørensen, Heine – Dorte Bach Nyemann: *Going beyond resilience. A revitalized approach to countering hybrid threats*. Helsinki, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2018. Online: www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2019/01/Strategic-analysis-Sorensen-Nyeman-11-2018.pdf
- Spitzer Jenő: A különleges jogrend szabályozása az egyes alkotmányokban IV. – Különleges jogrendi szabályozás a francia jogrendszerben. *Vélemények a katonai jog világából*, (2019), 4. 1–13. Online: www.hadijog.hu/wp-content/uploads/2019/03/2019-4-Spitzer.pdf
- Sulyok Gábor: A terrorcselekmény elkövetéséhez használt polgári légi jármű lelövésének alkotmányjogi megítélése az új szabályozási környezetben. In Bartkó Róbert (szerk.): *A terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései a XXI. században*. Budapest, Gondolat, 2019. 35–60. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/terrorizmus%20k%C3%B6tet/sulyok.pdf>
- Trevertton, Gregory F. – Andrew Thvedt – Alicia R. Chen – Kathy Lee – Madeline McCue: *Addressing hybrid threats*. Stockholm, Swedish Defence University, 2018. Online: www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/05/Trevertton-AddressingHybridThreats.pdf